

Тетяна Зубко

КАТЕГОРІЯ СПРИЙНЯТТЯ У ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ТА ЛІНГВІСТИЧНОМУ АСПЕКТАХ

У статті досліджено категорію сприйняття у філософсько-психологічному та лінгвістичному аспектах. Розглянуто генезу філософського знання про сприйняття, проаналізовано перцепцію як психологічне явище, з'ясовано поняття суб'єкт, об'єкт і процес сприйняття. Особливу увагу звернено на лінгвістичні засоби експлікування перцепції, що виражають н'ять її типів (зорова, слухова, нюхова, смакова, дотикова) в сучасній українській літературній мові.

Ключові слова: категорія сприйняття, перцептивна теорія, типи сприйняття, перцептивна система, лінгвістичне експлікування сприйняття, перцептивні дієслова.

У сучасних мовознавчих концепціях спостережено неабияке зацікавлення принципами існування в мові певних екстралінгвальних категорій, тобто тим, як мова відображає дійсність, у центрі якої – людина. Глибинному аналізу піддано категорії локативності (І. І. Мещанінов, Ю. Н. Караулов, В. Д. Ужченко, М. І. Степаненко, О. В. Виноградова та ін.), інтенційності (І. К. Білодід, Г. О. Золотова, К. Г. Городенська, В. А. Плунгян, А. П. Загнітко та ін.), оцінки (В. Г. Гак, Н. С. Іваницька, Н. В. Гуйванюк, Н. Д. Арутюнова, Т. А. Космеда та ін.) тощо.

Однією з форм взаємодії людини з дійсністю є сприйняття, що активно впливає на різні сфери її буття і свідомості, й на мову також. Тому спроби аналізу категорії сприйняття у філософсько-психологічному та лінгвістичному аспектах є на сьогодні винятково актуальними.

Метою пропонованої наукової розвідки є з'ясування генези філософського знання про сприйняття, характеристика перцепції як психологічного явища та опис її лінгвістичного експлікування.

Особливе місце у відтворенні процесів категоризації сприйняття належить філософії. Спроби з'ясування проблеми взаємодії людини зі світом знаходимо ще у вченнях Стародавнього Сходу. Так, моїсти стверджували: все, що існує, може бути сприйняте людиною за допомогою п'яти органів чуття, а для досягнення істини потрібно, щоб ці органи, «п'ять шляхів», наблизилися до дійсності й, «проходячи» крізь

речі, стикаючись із ними, створювали їхній образ [13, с. 64].

Одним із перших мислителів Стародавньої Греції, які займалися питаннями сприйняття, є Емпедокл. Він сформулював основні положення перцептивної теорії, основою цього процесу вважав дію сили («любов»), яка є причиною того, що подібне тягнеться до подібного й пізнає подібне. Переконаливо довів, що сприйняття можливе тільки при безпосередньому зіткненні органу чуття з річчю (цит. за [24, с. 45]). Анаксагор, на відміну від Емпедокла, зазначав, що ми сприймаємо не те, що до нас подібне, а навпаки – протилежне (відносність сприйняття). Крім того, він оперував засадою «порогу свідомості», яка ґрунтувалася на тому, що «поріг» неоднаковий для різних видів та органів (цит. за [24, с. 49]).

Згодом принципи ранніх мислителів, які стояли на реалістичній позиції (неможливо сприймати те, що не існує), доповнив Демокрит. Беручи на озброєння гасло досвіду, він критикував транслювання чуттів й апелював до розуму. Однак значення чуттів не відкидав цілковито, а робив акцент на їхній недосконалоості, зосібна на тому, що розум не має межі сприйняття: коли ми чогось не можемо бачити, чути, нюхати, смакувати чи торкати, тоді мусимо довіритися розумові, який має «чутливіший орган» (цит. за [24, с. 55]).

Аристотель ще глибше перейнявся цією проблемою й дійшов висновку, що чуття мають у пізнанні таке ж незамінне значення, як і розум. Потверджуючи об'єктивність і незалежність об'єкта сприйняття від відчуття, мислитель заперечив пасивний характер його існування. Те, що сприймають, доводить він, «ніби рухається назустріч нашому сприйняттю» [3, с. 57]. У трактаті «Про душу» філософ одним із перших здійснює диференціацію відчуттів, зауважуючи, що «немає ніяких інших (зовнішніх) чуттів, крім п'яти»: зорове, слухове, нюхове, смакове, тактильне [3, с. 423].

У добу Середньовіччя вчення про сприйняття зазнало специфічного тлумачення. На тлі схоластичної традиції особливо вирізнялася концепція Томи Аквінського. Він розглядав сприйняття як перцептивний процес, який по-

лягає в тому, що об'єкт посилає в душу свій «образ» (species) (цит. за [24, с. 342]).

Доповнили теорію сприйняття мислителі Нового часу (Р. Декарт, Н. Мальбранш, Г. В. Ляйбніц). Зокрема, Н. Мальбранш поширював такі погляди: 1) сприйняття та ідеї є основами пізнання; 2) сприймати безпосередньо можна лише те, що є в нашому інтелекті, тобто стани свідомості; про те, що існує поза ним, можна знати лише опосередковано; 3) через ідеї пізнаються властивості речей, але чи речі існують – про це може свідчити тільки сприйняття; 4) сприйняття з'являються й зникають у свідомості, тоді як ідеї не зазнають тих змін, через які проходить свідомість, – адже вони не належать до неї (цит. за [24, с. 79]). Уважаючи сприйняття складниками розуму, філософ не применшував емпіричного досвіду й доводив, що «натуральні» судження (jugements naturels) є компонентами кожного сприйняття (цит. за [24, с. 79]).

Дуже широко трактував сприйняття Г. В. Ляйбніц. Це поняття, на його думку, фокусує в собі стани різного ступеня ясності, виразності й усвідомлення. Послугуючись принципом неперервності, мислитель поєднав в один ряд сприйняття, починаючи від Божого всезнання до підсвідомих «малих сприйнятів» найнижчих субстанцій (цит. за [24, с. 98]).

Про зацікавлення проблемою сприйняття в добу Просвітництва свідчать емпіричні погляди Дж. Локка, який зауважував, що зовнішній світ ми осягаємо через відчуття, а операції власного інтелекту – через «рефлексію». Під відчуттями вчений розумів знання, що здобувається завдяки органам чуття. У друге ж поняття він укладав безпосередній досвід конкретних внутрішніх чинників і водночас висловлював думку про існування «внутрішнього чуття», яке є паралельним до зовнішнього (цит. за [24, с. 124]).

У гносеологічному аспекті розглядав сприйняття І. Кант. Він стверджував, що речі існують самі по собі, діють на органи чуттів людини й породжують різноманітні відчуття. На основі цих перетворень формуються сприйняття, які мають суб'єктивний та індивідуальний характер. Мислитель відзначав, що наше знання складається «з того, що ми сприймаємо через враження, та з того, що наша власна пізнавальна спроможність (яку спонукають лише чуття) дає сама від себе, до того ж це доповнення ми відрізняємо від основного чуттєвого матеріалу лише тоді, коли тривала дія звертає на нього нашу увагу й робить нас здатними до його вирізнення» [15, с. 32].

Проблему сприйняття досліджував і представник німецької класичної філософії Г. В. Ф. Гегель. У праці «Феноменологія духу»

він номінує загальність основним принципом сприйняття та виділяє два «моменти»: процес сприйняття, об'єкт сприйняття. «Об'єкт за своєю сутністю, – переконував він, – те саме, що й процес; цей процес – розгортання та диференціація моментів, об'єкт – поєднання й спільне буття цих моментів» [10, с. 89]. Ототожнюючи об'єкт і процес сприйняття, мислитель розуміє їх як «діяння», у якому синтезуються чуттєві враження.

Як бачимо, в історії філософії теорія сприйняття займає особливу нішу. Мислителі створили належне тло для її розвитку. Одні з них уважали основою перцепції чуттєве враження, інші – його поєднання з мисленнєвими процесами. Набутки вчених мали вагомий вплив на подальші дослідження, що містили вже наукове підґрунтя.

У другій половині XIX ст. на базі філософського знання в самостійну науку виокремлюється психологія. Прогресивні мислителі того періоду потрактовували її як емпіричну науку, близьку до природничих, або й зовсім уважали природничою, адже фізіологічні явища, що є основою психологічних, належать до природи. Тому сприйняття, як один з біологічно зумовлених процесів життєдіяльності організмів, завдяки якому жива істота контактує із зовнішнім світом, зазнало подальшого вивчення в межах психології (Ч. Е. Осгуд, Дж. Еймур, Л. М. Веккер, Х. Р. Шиффман, В. В. Любімов, В. О. Барабанщиков, Б. О. Маршинін, М. Й. Варій, Р. В. Павелків, Т. В. Данильченко, О. В. Костюченко та ін.).

Психологічна наука потрактовує сприйняття як «цілісне відображення предметів, явищ, ситуацій і подій у їхніх відчуттєво доступних часових і просторових зв'язках та стосунках», причому виникає воно «за умови безпосереднього впливу фізичних подразників на рецепторні поверхні органів відчуттів» [19, с. 516]. Сприйняття тісно пов'язане з такими психологічними процесами, як мислення (усвідомлюємо те, що сприймаємо), воля (у тій чи тій формі довільно організовуємо перцептивний процес), мовлення (усвідомлюємо, що перед нами, тільки тоді, коли можемо його назвати), почуттями (висловлюємо власне ставлення до того, що сприймаємо) [18, с. 186]. Усі вони мають безпосередню репрезентацію в мові.

Здатність до сприйняття в будь-якої живої істоти зумовлена наявністю тіла й фізіологічних органів, життєві функції яких не обмежені біологічними проявами, а сягають інтелектуальних меж [1]. Основою сенсорно-перцептивної системи організму є п'ять видів чуття (зір, слух, нюх, смак, дотик), що уможливило вирізнення таких типів сприймання: зорове, слухо-

ве, нюхове, смакове, дотикове. Однак науковці виокремлюють й інші відчуття, що доповнюють і водночас ускладнюють когнітивний процес, – кінестезичне та вестибулярне. Коли ж критерієм класифікації є форми існування матерії, то ранжування перцепції удокладнюється такими типами: сприйняття простору, сприйняття часу, сприйняття руху [5; 18].

Будь-яка фізіологічна форма перцепції ґрунтується на домінантній функції певного органу чуття (зору, слуху, дотику і т. ін.), однак завжди інтегрує в собі кілька їхніх видів. Виникнення цілісного образу – це синтез окремих відчуттів. Так, сприймання місцевості передбачає поєднання кольорів, шумів, запахів, унаслідок чого ізольовані дані аналізаторів перетворюються в перцептивне ціле. Варто зауважити, що сприймання – це не проста сума відчуттів. Як зазначає М. Й. Варій, воно «містить і відтворений минулий досвід, й осмислення сприйнятого, а також почуття й емоції» [5]. Відображаючи об'єктивну дійсність, сприйняття «робить це не пасивно, не по-мертвецьки дзеркально, тому що в ньому водночас заломлюється все психічне життя конкретної особи» [5].

Сприйняття як психологічне явище реалізується в перцептивному акті, основними складниками якого є суб'єкт, об'єкт і процес. У дослідженнях із загальної психології суб'єктом сприйняття номінують носія перцептивного процесу, із психофізіології – сенсорну систему, мозок та організм загалом, із соціальної психології – суспільство або особистість [4, с. 82]. Суб'єкт ініціює та завершує процес сприйняття, ідентифікує його наслідки, використовує необхідні ресурси та є основою поєднання відносно простих психічних функцій, за якого постає нова ознака. Об'єкт перцепції – це унікальна система подій, сконцентрована на індивідові в певний момент часу. Він «пропонує» можливі шляхи, мету і способи сприйняття, ніби підштовхуючи істоту до того чи того рішення, яке все ж залежить лише від вибору суб'єкта [4, с. 86]. Об'єктом можуть бути різноманітні реалії дійсності: фізичний предмет у єдності всіх його якостей (колір, смак, розташування та ін.), просторові об'єкти в їхніх відношеннях, час, людська мова, природне або соціальне буття, стан, поведінка іншої особи, мистецтво тощо [1]. Зв'язок суб'єкта й об'єкта в межах процесу сприйняття виражає єдність суб'єктивного та об'єктивного параметрів, цілісність сенсорно-перцептивної системи.

Третім органічним складником системи сприйняття є чинник взаємодії суб'єкта й об'єкта, тобто сам перцептивний процес, просте відображення чи інтенційне дослідження об'єкта.

Суб'єкт, об'єкт і процес сприйняття формують систему, що забезпечує існування когнітивного психічного процесу. Поєднання і взаємозв'язок саме цих компонентів можна вважати структурою перцепції, що репрезентується й у лінгвістичному описі: *Я бачу річку, Нам видно річку* тощо. У ньому суб'єкт, об'єкт і процес сприйняття отримують певне лексичне наповнення, морфологічне й синтаксичне вираження [1].

Істота в ситуації сприйняття – перцептивний суб'єкт, що є центральним конститuentом системи. Ідентифікатором цього є її біологічна природа, що експлікується складною сенсорно-перцептивною організацією, налаштованою на отримання всього різноманіття фізичних проявів реальної дійсності. Суб'єкт може робити спеціально щось для того, щоб сприймати об'єкт, або ж пасивно отримувати дані про нього. Залежно від активності живого організму вирізняють два типи перцепції: навісисна (активна), ненавісисна (пасивна).

За навісисного сприйняття істота діє інтенційно, докладає певних вольових зусиль для реалізації свого наміру, довільно обирає об'єкти сприйняття. Прикладом такої перцепції є огляд картин, слухання лекції, нюхання хімічного реагенту й т. ін. Ненавісисне сприйняття зумовлене особливостями предметів довкілля: їхнім кольором, яскравістю, незвичністю, інтенсивністю вияву тощо. Так, відчинивши вікно, ми бачимо будинки, зелені насадження, чуємо шум машин, розмови людей, відчуваємо різноманітні запахи. Для цього типу перцепції характерна відсутність заздалегідь поставленої мети, немає в ній і вольового старання.

Типи сприйняття, про які йшлося вище, обов'язково мають свій вияв в зумовленій ними семантиці мови. Саме з огляду на це дані психологічної науки повинні враховуватися в лінгвістичному аналізі перцепції.

У широкому розумінні сприйняття – це будь-яка взаємодія живого організму з довкіллям (фізична, фізіологічна, психологічна, ментальна). Мовознавство інтерпретує це поняття вужче, номінуючи ним лише інформацію, що потрапляє в мозок людини через органи чуття. Варіантами терміна «сприйняття» в лінгвістиці є «перцепція», «сенсорика», «рецепція» [12, с. 16].

Проблема аналізу категорії сприйняття в мовознавстві зумовлена увагою науковців до вияву антропологічного чинника в мові. Як зауважує Н. В. Гуйванюк, «у центрі комунікативної мовної концепції завжди була й залишається людина, що сприймає й осмислює світ, формує й структурує своє повідомлення про нього» [11, с. 3].

Загальнотеоретичну базу досліджень категорії сприйняття складають праці Л. М. Васильєва, А. Вежбицької, П. М. Кочеткова, Ю. Д. Апресяна, О. В. Падучевої, І. Г. Рuzіна, А. П. Загнітка, О. А. Коновалової, Є. Ф. Косіциної, О. В. Глінки, М. І. Степаненка, О. С. Жаркової, Т. М. Матвєєвої, О. В. Волошиної, С. А. Моїсеєвої, Т. С. Борейко, О. В. Гейко, О. В. Ботвинюк, О. Ю. Авдєвниної та ін.

Яскравим зразком лінгвістичного підходу до експлікування перцепції в мові є роботи Л. М. Васильєва [6; 7]. Науковець, вирізнивши вербати́ви сприйняття в окремий клас, диференціює їх на п'ять типів: дієслова із загальним значенням перцепції («сприймати чи помічати можна будь-яким аналізатором, але лише органами чуття»), дієслова зорового сприйняття («сприймати зором»), дієслова слухового сприйняття («сприймати слухом»), дієслова нюху («сприймати нюхом»), дієслова дотику («сприймати дотиком») [6, с. 52–68]. Услід за Л. М. Васильєвим, potwierджуючи складну природу сприйняття, А. Вежбицька зазначає, що в тлумаченні цього поняття слід спиратися на дані, отримані від різних перцептивних органів, та враховувати початковий стимул, що є причиною здобуття певної інформації. Тоді достовірнішими можна вважати формулювання на взірць «бачити – сприймати очима», «чути – сприймати вухами» тощо [8, с. 336–369].

Такої ж позиції дотримується і Ю. Д. Апресян, який особливу увагу приділяє внутрішній організації перцептивної системи, маніфестуючи її ієрархічну побудову: зоровому сприйняттю відведене перше місце через важливість та обсяг інформації, що надходить до людини; далі йдуть слух, дотик, нюх і смак [2, с. 48].

Перцептивні модуси (зір, слух, дотик, нюх, смак) та їхнє вираження в мові стають об'єктом дослідження І. Г. Рuzіна. Він уперше на матеріалі російської мови з'ясовує «природу мовних одиниць сфери чуттєвого сприйняття», простежує закономірність побудови та функціонування її лексико-семантичної системи. Лексику на позначення перцепції науковець характеризує за двома ознаками (статичність/динамічність) і вирізняє такі її групи: атрибути-прикметники (*червоний, вишневий, хриплий, м'ятний*) та атрибути-дієслова (*малиновіти, світити, звучати, пахнути*) [21].

Категорійного статусу надає сприйняттю О. Ю. Авдєвни́на, аналізуючи й інтерпретуючи лінгвістичні одиниці в аспекті їхньої участі у формуванні сенсорної семантики. Здійснивши цілісний опис сукупності значень для вираження перцепції, дослідниця зосереджується на ядерних дієсловах (*бачити, дивитися, чути, слухати, нюхати, торкатися, щупати, відчу-*

вати), оскільки саме вони виражають «первинне перцептивне значення» й «сигналізують про актуальність перцептивної семантики в мові та тексті» [1].

В україністиці лексика сприйняття не була об'єктом цілісного вивчення. Окремі аспекти перцептивної семантики досліджено в роботах А. П. Загнітка, М. І. Степаненка, В. А. Ригованової, О. В. Волошиної, І. В. Гайдаєнко, Х. Б. Мелько, О. Л. Орендарчук, А. П. Білоус та ін.

Зокрема, А. П. Загнітко з-поміж дев'яти типів суб'єктно-об'єктних відношень вирізняє перцептивні – «суб'єкт сприймає об'єкт органами власних почуттів» (*чути пісню, бачити друга, смакувати траву*) [14, с. 281], які віднесено до тривалентних вербативів [14, с. 293]. Як заповнювачі конститутивних позицій речень характеризує дієслова сприйняття М. І. Степаненко, однак увага науковця зосереджена на дослідженні просторових поширювачів у структурі простого речення [23].

Описуючи авторизовані висловлення із семантикою сприйняття, В. А. Ригованова, услід за С. Роджерсом [25, с. 206–222], принагідно диференціює перцептивні дієслова на три групи: когнітивні, дескриптивні, активні, формуючи цим самим тернарну опозицію значень: «сприймати – сприйматися – використовувати здатність сприйняття» [20].

На матеріалі назв чуттєвої сфери з'ясовує особливості реалізації перцептивної лексики в процесі спілкування І. В. Гайдаєнко: кожен із каналів комунікації (вокальний, візуальний, тактильний, нюховий та смаковий) має вербальну репрезентацію: слух (*слухали, чути, шелестить, тиша, дзвеніти, звуки*), зір (*око, бачили, поживає очима*), дотик (*теплий, м'який*), нюх (*запах*), смак (*гіркий, солоний, солодкий*) [9].

О. Л. Орендарчук (на матеріалі англійської та української мов) аналізує дієслова тематичної групи «чуттєвої сфери» в контрастивному аспекті. Дослідниця вибудовує модель лексико-семантичного поля, тобто ядерно-периферійну структуру із семантичною організацією дієслівних одиниць у їхніх системних зв'язках та відношеннях, які стосуються концептів ЗІР, СЛУХ, ДОТИК, ЗАПАХ та СМАК [17, с. 9–15].

Останнім часом зросла кількість робіт, об'єктом дослідження яких є лексичні одиниці зі значенням різних типів сприйняття. Так, за скарби експлікування зорової рецепції аналізують О. М. Присяжнюк, А. П. Білоус, Г. І. Барташева; слухової – І. В. Багмут, І. В. Гайдаєнко; нюхової – В. В. Власюк, Н. В. Вострякова, О. М. Турчак, І. Є. Іншакова, Н. Л. Клочко, Ю. В. Поздрань; смакової – І. В. Гайдаєнко, М. М. Борисенко,

М. Й. Петришин, М. М. Мохосоева, С. І. Ковпик, К. Гладченко. Їхні розвідки potwierджують специфічний і досить складний вияв перцептивної семантики.

Психологічний процес сприйняття може репрезентуватися в мові широким спектром лексики. Сюди віднесено перцептивні дієслова (*бачити, чути, нюхати, відчувати, сприймати, смакувати, торкатися*), іменники-назви органів та засобів сприйняття (*очі, вуха, ніс, погляд, бінокль*), форм рецепції (*зір, слух, нюх, доторк, смак*), її узагальнених об'єктів (*звук, запах, аромат*), перцептивних ознак предметних об'єктів (*колір, форма, розмір, м'який, гладкий, духмяний*), осіб за сенсорною дією, станом або діяльністю (*спостерігач, слухач, споглядач, наглядач*). Ці розряди доповнюють фразеологізми, що номінують різні ознаки сприйняття, наприклад інтенсивність, інтенційність тощо (*вбачити очима, слухати обома вухами*) [1].

Оскільки сприйняття є психологічним процесом, то в мові воно експлікується передусім процесуальною лексикою й насамперед перцептивними дієсловами. Такі вербативи є основою для формування інших предикатів сприйняття (*видно, чутно*) та характеристик ситуації рецепції: найменувань суб'єктів сприйняття (*свідок, очевидець*), перцептивних параметрів об'єкта сприйняття (*помітний, непомітний, видний*) [1].

В українській мові перцептивні дієслова формують тернарну опозицію значень «використовувати здатність сприйняття» – «сприйматися» – «сприймати» [20] й експлікуються лексемами: *дивитися – бути видним (кому-небудь) – бачити, слухати – бути чути – чути, нюхати – мати запах – відчувати/чути (носом), куштувати – бути на смак – смакувати/відчувати смак*. Тактильне сприйняття втрачає вербативну ланку «бути на дотик», адже вона репрезентується сполученням дієслова-зв'язки *бути* з прикметником (*бути м'яким, бути гладким* та ін.): *торкатися – відчувати*.

Цілеспрямований процес зорового сприйняття, що реалізується активною дією органів зору (зосередження їх на об'єкті сприйняття), позначається великою групою дієслів з доміантою *дивитися* [6, с. 57] (1. спрямовувати погляд, прагнучи побачити кого-, що-небудь; 2. оглядати, розглядати кого-, що-небудь з метою ознайомлення): *вдивлятися, вдивлюватися, вдивитися* (1. дуже пильно, уважно дивитися кудись, на кого-, що-небудь; 2. втупитися очима), *виглядатися* (дивитися на себе, розглядати себе, милуватися собою), *придивлятися* (пильно, уважно дивитися, вдивлятися, намагаючись краще

розглядати або впізнати кого-, що-небудь), *споглядати* (дивитися на кого-, що-небудь, розглядати когось, щось), *заглядати* (дивитися у що-, за що-, крізь що-небудь і т. ін., намагаючись побачити когось, щось), *глядіти* (спрямовувати погляд, прагнучи побачити кого-, що-небудь), *зіркатися* (час від часу дивитися, поглядати на кого-, що-небудь), *глипати* (дивитися, поглядати), *зазіркатися* (дивитися у (за) що-небудь, намагаючись побачити когось, щось), *споглянути* (дивитися на кого-, що-небудь, розглядати когось, щось), *позиратися* (дивитися на кого-, що-небудь зрідка або час від часу), *оглядати* (уважно розглядати кого-, що-небудь з усіх боків; обдивлятися), *розглядати* (уважно оглядати кого-, що-небудь), *блимати* (кидати погляди, поглядати), *зоритися* (дивитися на кого-, що-небудь; пильно вдивлятися), *поглядати* (дивитися час від часу на кого-, що-небудь, кудись; подивлятися), *пантруватися* (дивитися пильно, уважно). Наприклад: *Вдячно дивиться на високе чоло Вертея і відчуває полегшення* (М. Слабошпицький); *Вдивлявся в нічну темряву, але нічого не міг нагледіти* (В. Баранов); *Отець Данило глянув на Петра, мить вдивлявся в його балухаті холодні очі, потім підійшов до шибениці і став під нею поруч з опудалом* (Р. Іванчук).

Значення «бути видимим (виднітися)» виражають дієслова *вбачатися* (1. бути приступним зору, бути видимим; 2. здаватися, сприйматися якимсь), *маячитися* (виднітися, виділятися на фоні чогось; бути видимим здалеку, майорити), *проступати* (виднітися на поверхні або виступати над поверхнею чого-небудь), *показуватися* (ставати видимим, помітним, відкриватися погляду), *поставати* (ставати видимим, доступним зорові; відкриватися, показуватися), *красуватися* (вабити зір, виділятися красою; викрашатися), *бовваніти* (виднітися, показуватися здала (про те, що стоїть, здійснюється над чимсь)), *вимальовуватися* (бути або ставати видимим, помітним, виразно окресленим), *мріти* (ледве виднітися), *виглядати* (мати певний зовнішній вигляд), *виднітися* (бути видимим, приступним зорові). Сюди відносимо й дієслова, що «позначають кваліфікацію особи чи предмета за кольором сприймання» [16, с. 56]: *червоніти* (1. виділятися своєю яскравістю, виднітися, впадати в очі (про що-небудь червоне); 2. сяяти чимось червоним (про відсвіт, відблиск і т.ін.)), *біліти* (виділятися білим кольором; виднітися (про що-небудь біле)), *голубіти* (виділятися своїм голубим кольором; виднітися (про що-небудь голубе)), *золотитися* (виділятися золотистим кольором; блищати як золото). Наприклад: *А потім замфіли і самі вершники* (Р. Чумак); *В цю хвилину стали показуватися з-під берега голови коней і людей* (А. Чайковський); *Вони завжди*

вилітали з чорної лісової товщі, сідали на голови кам'яним могильним бабам, і тоді довго, часом і по півдня, кряжисто *маячили* їхні силуети над буйним, неосяжним степом (Б. Загорулько).

Результат цілеспрямованого процесу зорового сприйняття позначають нецілеспрямовані дієслова *бачити* (1. мати здатність сприймати зором; 2. сприймати очима, спостерігати), *видати* (бачити), *зріти* (бачити), *видіти* (бачити), *споглядати* (пасивно спостерігати, стежити очима за ким-, чим-небудь), *набачити* (звернути увагу на кого-, що-небудь; помітити, побачити), *угледіти* (сприйняти зором; побачити, помітити), *розчовпнати* (побачити, роздивитися кого-, що-небудь), *увидіти* (побачити), *зочити* (побачити), *зглядіти* (побачити, помітити кого-, що-небудь). Наприклад: Він зрозумів те ще в ту мить, коли виїхав на кручу і *узрів* Київ (Н. Рибак); І вони *побачили* – ніжну блакить, підсвічену сонцем, і застигли, в прозорому намисті крапель, віти (В. Дарда); *Виділа* я, що на нашому полі / Гарне в цім році вродилося жито (Д. Павличко).

Активне цілеспрямоване слухове сприйняття експлікує дієслово *слухати* (спрямовувати слух на створювані ким-, чим-небудь звуки; намагатися сприймати що-небудь слухом) і його синоніми *заслухати* (слухати що-небудь виголошене на зборах, засіданні і т. ін.), *вслухатися*, *прислухатися* (напружуючи слух, намагатися почути що-небудь), *вислухати* (слухати все повністю, до кінця), *прослуховувати* (слухати що-небудь з початку до кінця; вислухувати кого-небудь з початку до кінця). Наприклад: Може, він помагав їм своїми піснями; бо в його пісня лилась, як чари, що *слухає* чоловік і не *наслухається* (П. Куліш); Вона ревниво *вслухається* (М. Слабошпицький); Швидко підвівся, сів, рукавом жупана витер рясний піт, з обличчя, озирнувся, *прислухався* – над містом хвилями котив невгаваючий передзвін (Б. Загорулько).

Сему «бути чутним» репрезентують дієслова *чутися* (сприйматися на слух, бути чутним), *учуватися* (бути чутним, чутися, доноситися), *звучати* (поширюватися в просторі, чутися, лунати), *гучати* (звучати). Наприклад: А вже потім забував, де він і хто він: йому уявлялися солдатські шеренги, *вчувалися* постріли (М. Слабошпицький); А незабаром, приглушене дверима, *почулося* хропіння старого друга (Н. Шахрай); І не знати було, що дужче *звучить* у її голосі – скарга чи гордість (С. Журахович).

Результат активної цілеспрямованої перцепції, тобто сприйняття (відчуття) звука слухом, виражають дієслова *чути* (сприймати за допомогою органів слуху які-небудь звуки), *зачувати* (чути, сприймати слухом що-небудь), *чу-*

вати (чути, слухати не раз одне й те саме чи подібне що-небудь), *недочути* (погано чути, бути глухуватим), *наслушатися* (почути, послухати багато чого-небудь або про кого-, що-небудь). Наприклад: *Чути* глухуватий чоловічий голос (М. Слабошпицький); Скільки разів під час своїх поїздок *чував* Одарич оте «цікавить мене», що стосувалось і буденних, і пекучо-загальних справ (С. Журахович); Ну, бо ми *чули* таке слово «рок», і хто його там знає, від чого він може бути (І. Карпа).

Сприйняття з допомогою органів нюху позначається дієсловами *нюхати* (вдихати через ніс який-небудь запах) і *чути* (виявляти, розпізнавати, знаходити кого-, що-небудь за допомогою органів нюху). Дієслово *нюхати* експлікує активну інтенційну перцепцію запахів, а *чути* (носом) – його результат. Наприклад: Налив келих вина, *понюхав*, глянув на смажену курку зволоженими очима, одламав ніжку, вкусив, покрутив головою од задоволення, проковтнув (Н. Рибак); Тут мочать коноплі, і геть яром *чути* конопляний запах (У. Самчук).

Сему «мати запах» репрезентують дієслова *пахнути* (видавати, виділяти який-небудь запах), *смердіти* (мати, виділяти неприємний запах, погано пахнути), *тхнути* (мати якийсь запах, сильно, різко пахнути чим-небудь, здебільшого неприємно), *відгонити* (мати запах чого-небудь), *пахтіти* (відгонити, віддавати чим-небудь), *духмяніти* (виділяти сильний, приємний запах). Наприклад: Тьмяно миготіли лампади, *пахло* ладаном і воском (В. Абузьяров); Від купи *тхнуло* (І. Карпа); *Духмяніє* земля пахощами осені (Н. Рибак).

Сприйняття за допомогою органів смаку позначається лексемами *куштувати* (з'їдати або випивати трохи чого-небудь для проби), *ласувати* (їсти що-небудь смачне), *пригублювати* (1. відпивати небагато; 2. торкаючись губами краю чарки, келиха і т. ін., куштувати їхній уміст), *дегустувати* (робити дегустацію чого-небудь), *пробувати* (трохи з'їдати, випивати чого-небудь для проби, визначення смаку), *гірчити* (мати гіркуватий смак, віддавати гірким), *пекти* (викликати гострі смакові відчуття), *смакувати* (їсти, пити, насолоджуючись смаком чого-небудь). Наприклад: Все *попробую* (С. Журахович); Жінки примостились край столу, взяли по шматочку шинки і *ласували* нею (М. Олійник); *Смакує* Оленка той чай і без сахару, без нічого (А. Тесленко).

Зважаючи на особливості значень дієслова *їсти* (1. споживати їжу; 2. харчуватися), що не виражають експліцитної семи «смакове відчуття», ми не відносимо його до перцептивних вербативів.

Дотикове сприйняття позначають дієслова *торкатися* (доторкатися до когось, чого-небудь), *мацати* (доторкатися руками або ногами до когось, чогось, щоб дослідити, упевнитися в чомусь), *щупати* (те саме, що мацати), *лапати* (торкати, хапати що-небудь рукою (руками)), *дотикатися* (доторкатися до когось, чого-небудь), *тулитися* (притискатися до когось, чого-небудь або пригортатися до когось) – активна сема; *відчувати* (на дотик) – результат активної перцепції. Наприклад: Горбань *помацав* гетьманську печать (Л. Костенко); Думки ще ширяли десь там, у вишині, і кликали: «Геть звідси!», а ноги вже *торкнулися* твердого ґрунту, а очі вже спіймали мить краси – і був то рідний ґрунт і рідна краса (Р. Іванчук); Пальці погано *відчували* олівця, малюнок плыв і чим далі, то гірше (І. Просяник).

Отже, категорія сприйняття, що зародилася у філософському знанні й розвивалася на ґрунті психологічної науки, репрезентована в лінгвістиці на лексичному, морфологічному та синтаксичному рівнях. Вона реалізується за участю лексичних одиниць різної лексикограматичної природи, основу яких становлять дієслова – вирази п'ятих типів сприйняття – зорового, слухового, нюхового, смакового, дотикового. Перспективою дослідження стане різновекторний аналіз дієслів сприйняття та з'ясування особливостей їхньої реалізації в семантико-синтаксичній структурі речення.

Література

1. Авдєвнина О. Ю. Категорія восприяття и средства её выражения в современном русском языке : дис. на соиск. уч. степени докт. филолог. наук : 10.02.01 «Русский язык» [Электронный ресурс] / О. Ю. Авдєвнина. – Москва, 2014. – Режим доступа : <http://litterref.ru>. – Название с экрана, 20.07.2015.
2. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного исследования / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1956. – №1. – С. 37–68.
3. Аристотель. Сочинения : в 4 т. / ред. В. Ф. Асмус / Аристотель. – М. : Мысль, 1976. Т. 1. – 560 с.
4. Барабанщиков В. А. Онтологическая парадигма исследований восприятия / В. А. Барабанщиков // Психологический журнал. – 2009 – № 5. – С. 81–95.
5. Варій М. Й. Загальна психологія : навч. посіб. [Електронний ресурс] / Варій М. Й. – К. : Центр учбової літератури, 2007. 2-ге видан., випр. і доп. – Режим доступу : <http://info-library.com.ua>. – Назва з екрана, 20.07.2015.
6. Васильев Л. М. Семантика русского глагола : учеб. пособ. для слушателей фак. повышения квалификации / Л. М. Васильев. – М. : Высш. школа, 1981. – 184 с.
7. Васильев Л. М. Системный семантический словарь русского языка. Предикатная лексика : учеб. пособ. / Л. М. Васильев. – Уфа : Башкирский ун-т, 2000. – Вып. 2. – 146 с.
8. Вежбицка А. Восприятие: семантика абстрактного словаря / А. Вежбицка // Новое в зарубежной лингвистике. Логический анализ естественных языков. – М. : Прогресс, 1986. – С. 336–369.
9. Гайдаєнко І. В. Канали комунікації та лексичні засоби їх вираження (на матеріалі назв чуттєвої сфери) [Електронний ресурс] / І. В. Гайдаєнко. – Режим доступу : http://linguistics.kspu.edu/webfm_send/901. – Назва з екрана, 20.07.2015.
10. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу / Г. В. Ф. Гегель. / з нім. пер. П. Паращук; наук. ред. пер. Ю. Кушаков – К. : Основи, 2004. – 548 с.
11. Гуїванюк Н. В. Антропоцентричний підхід до вивчення мовних явищ: (На матеріалі авторизованих конструкцій сучасної української мови) / Н. В. Гуїванюк, А. М. Агафонова. – Чернівці : Рута, 2001. – 56 с.
12. Двизова А. В. Ситуация чувственного восприятия и способы её языковой репрезентации в поэзии Б. А. Пастернака : дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / А. В. Двизова. – Томск, 2014. – 263 с.
13. Древнекитайская философия : В 2-х т. Т. 2. – М. : Мысль, 1973. – 383 с.
14. Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк : Дон НУ, 1996. – 437 с.
15. Кант І. Критика чистого розуму / пер. с нем. Н. Лосского, сверен. и отредакт. Ц. Г. Арзаканяном и М. И. Иткиным / И. Кант. – М. : Мысль, 1994. – 591 с.
16. Леута О. І. Синтаксичні структури з дієсловами стану / О. І. Леута // Українська мова та література в школі. – 1998. – № 10. – С. 51–60.
17. Орендарчук О. А. Валентнісні відношення дієслів тематичної групи «чуттєвої сфери» в контрастивному аспекті (на матеріалі англійської та української мов) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / О. А. Орендарчук. – К., 2010. – 18 с.
18. Павелків Р. В. Сприймання / Р. В. Павелків // Загальна психологія : підруч. – К. : Кондор, 2009. – 576 с.
19. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. – Х. : Прапор, 2009. – 672 с.
20. Ригванова В. А. Авторизоване сприйняття в українській та англійській мовах [Електронний ресурс] / В. А. Ригванова. – Режим доступу : <http://litmisto.org.ua>. – Назва з екрана, 19.07.2015.
21. Рузин І. Г. Модусы перцепции (зрение, слух, осязание, обоняние, вкус) и их выражение в языке : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филолог. наук : спец. 0.02.19 «Теория языка» / И. Г. Рузин. – М., 1995. – 23 с.
22. Словник української мови : в 11 т. [Електронний ресурс] / редкол. : І. К. Білодід [голова] та ін. ; Акад. наук УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Режим доступу : <http://ukrlit.org>. – Назва з екрана, 19.07.2015.

23. Степаненко М. І. Просторові поширювачі у структурі простого речення : монографія / М. І. Степаненко. – Полтава : АСМІ, 2004. – 463 с.

24. Татаркевич В. Історія філософії : у 3-х т. / В. Татаркевич – Л. : Свічадо, 1997, 1999. – . –

Т. 1 : Антична і середньовічна філософія. – 1997. – 456 с. : іл.

Т. 2 : Філософія Нового часу до 1830 р. – 1999. – 352 с. : іл.

Т. 3 : Філософія ХІХ ст. і новітня. – 1999. – 568 с. : іл.

25. Rogers C. A. Three kinds of physical perception verbs / C. A. Rogers // Papers from the 7th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society. – 1971. – P. 206–222.

Tetiana Zubko

THE CATEGORY OF PERCEPTION IN THE PHILOSOPHICAL, PSYCHOLOGICAL AND LINGUISTIC ASPECTS

The article studies the category of perception in philosophical, psychological and linguistic aspects. The genesis of philosophical knowledge about perception was considered; the perception was analyzed as a psychological phenomenon; the concepts of subject, object and process of perception are found. Special attention is paid to linguistic tools of explicating perception, expressing its five types (visual, auditory, olfactory, gustatory and tactile) in the modern

Ukrainian literary language. It is revealed that the category of perception is realized by many lexical units and is represented in the speech primarily by the perceptual verbs.

Keywords: *category of perception, perceptual theory, types of perception, perceptual system, linguistic explication of perception, perceptual verbs.*

Татьяна Зубко

КАТЕГОРИЯ ВОСПРИЯТИЯ В ФИЛОСОФСКО- ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ И ЛИНГВИСТИЧЕСКОМ АСПЕКТАХ

В статье исследована категория восприятия в философско-психологическом и лингвистическом аспектах. Рассмотрен генезис философского знания о восприятии, проанализирована перцепция как психологическое явление, определены понятия субъект, объект и процесс восприятия. Особое внимание обращено на лингвистические средства экспликации перцепции, выражающие пять её типов (зрение, слух, осязание, обоняние, вкус) в современном украинском литературном языке.

Ключевые слова: *категория восприятия, перцептивная теория, типы восприятия, перцептивная система, лингвистическая экспликация восприятия, перцептивные глаголы.*

Надійшла до редакції 21.07.2015 р.